

Een kwestie van geld en organisatie

Dijkaanleg en dijkherstel in noordoost-Vlaanderen tijdens de zestiende eeuw

26 Adrie de Kraker

Afb. 1. Kaart van Zuidwest-Nederland met daarin aangegeven het in het artikel onderzochte gebied; begrenzing west: Biervliet, oost: Antwerpen, noord: Westerschelde en zuid: Zelzate.

1 M.K.E. Gottschalk, *De Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe tijdens de Middeleeuwen* (Assen 1984), 540-544.

2 M.K.E. Gottschalk, *Historische geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, deel II, *Van het begin der 15e eeuw tot de inundaties tijdens de Tachtigjarige Oorlog* (Assen 1958), 15-22. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*, II (Assen 1975), 7-12.

3 De naam 'Landdijk van de Vier Ambachten' werd in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw veranderd in: Graafjansdijk. De oorspronkelijke Graafjansdijk (1404) liep echter ten westen van Boekhoute en boog naar het noorden af. In zestiende-eeuwse bronnen wordt deze Graafjansdijk ook wel 'Dijk van Artois' genaamd. Dit synoniem duidt erop dat de dijk ten tijde van graaf Jan zonder Vrees werd aangelegd, danwel sterk werd verhoogd met geldelijke steun van het gewest Artois. Vgl. Gottschalk, *Historische geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, 15-20. Vgl. A.M.J. de Kraker, *De grote Landdijk van de Vier Ambachten, 1494 - 1586*, (ter perse).

4 A.M.J. de Kraker, 'Waterschapsorganisatie en binnenwaterbeheersing tijdens de zestiende eeuw in Noordoost-Vlaanderen. Het voorbeeld Hulsterambacht', *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1990/91), 21-51.

5 Over deze stormvloed is met betrekking tot Zuid-Beveland reeds uitgebreid onderzoek gedaan door C. Dekker, 'Tussen twee vloedten', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 103 (1988), 607-621.

6 Gottschalk, *Stormvloed* II, 432-440.

7 Bij het ter perse gaan van deze bijdrage verscheen op dit vlak van de hand van Petra van Dam, 'Gravers, olfzeters en beriedragers. Werkgelegenheid aan de Spaarndammerdijk omstreeks 1510', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1992), 449-478.

Inleiding en probleemstelling

Gottschalk heeft er in haar studie over Oost Zeeuws-Vlaanderen op gewezen dat tijdens de Middeleeuwen, als gevolg van de stormvloed, er een constante afwisseling van landaanwinst en landverlies is geweest.¹ Zo was de St-Elizabethsvloed van 1404 ongetwijfeld een van de belangrijkste rampen waardoor onder meer Biervliet een eiland werd.²

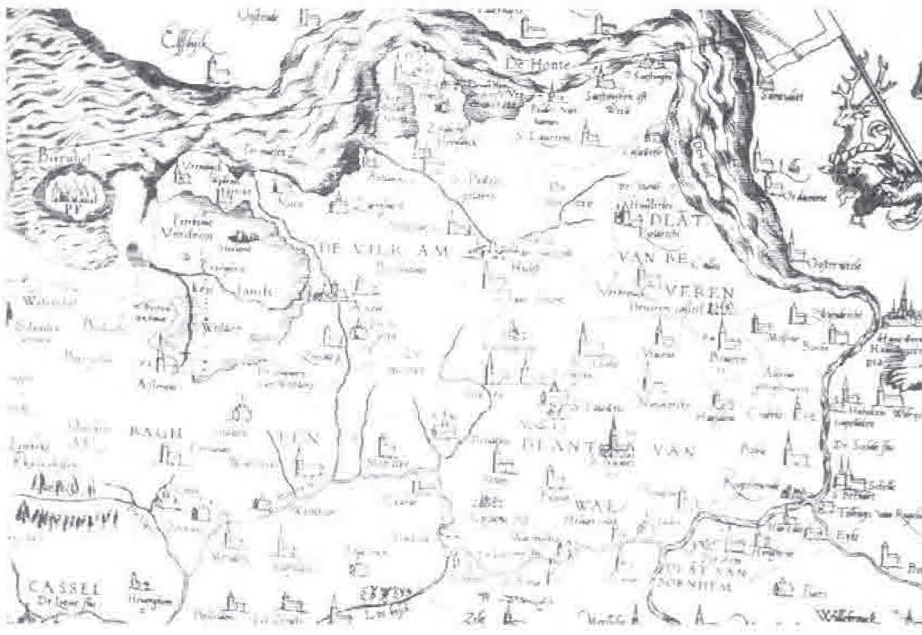
Een niet minder grote ramp voltrok zich op het einde van de vijftiende eeuw tijdens de woelingen tussen de Vlaamse steden en keizer Maximiliaan van Oostenrijk. Bij Nicuwersluys liep het herstel van de sluis tijdens het zomerseizoen fataal af, zodat het achterliggende gebied inundeerde. Pas nadat vier jaar later de Vrede van Cadzand was gesloten, kon aan het herstel van de aangerichte schade worden begonnen. Op initiatief van de landsheerlijke regering leidden maatregelen in 1494 tot de aanleg van een nieuwe dijk, de Landdijk van de Vier Ambachten.³ Deze Landdijk moest een verdere uitbreiding van de Braakman in oostelijke en zuidelijke richting voorkomen.

Ten oosten van Hulsterambacht lag het Land van Saeftinghe. Hier perste de Honte zich door een nauwe engte naar het westen. De zeedijken van de kustpolders ondervonden door de schuring van het zeewater veel overlast.⁴ Bij stormvloed was er dubbel gevaar! Op 5 november 1530 had een stormvloed grootschalige inundaties tot gevolg.⁵ Een van de geteisterde gebieden was het Land van Saeftinghe. Ook de Vier Ambachten werden zwaar getroffen.⁶ Bij Ter Venten (Land van Beveren) ontstond een grote stroomgeul en door enkele gaten in de dijk rond de Cheynspolder liepen niet alleen alle polders in het Land van Saeftinghe onder, maar inundeerde ook nog een aantal achterliggende polders van het Hulsterambacht. Herstel van de dijk rond de Cheynspolder was dringend geboden.

In deze bijdrage wordt ingegaan op een tweetal aspecten die verband houden met de aanleg van een nieuwe, dan wel het herstel van een doorgebroken dijk. In beide hiervoor aangehaalde gevallen betreft het dijk lengten van meer dan tien kilometer. Organisatorisch ingewikkelde en financieel kostbare waterstaatswerken. Een slechte coördinatie bij de uitvoering van de werken maakte deze niet alleen duurder maar kon deze zelfs geheel doen mislukken!

Aan de hand van twee voorbeelden wordt door middel van literatuur- en archiefonderzoek getracht na te gaan of er met betrekking tot de financiering en coördinatie bij de uitvoering van de werken, verschillen zijn te constateren tussen de aanleg van een nieuwe dijk (nieuw werk) en het herstel van een dijk die ernstige schade heeft opgelopen (oud werk). Het betreft hier de aanleg in 1494 van de nieuwe Landdijk tussen Boekhoute en Terneuzen die de Vier Ambachten tegen het geweld van de Braakman moest beschermen en het herstel van de bij de stormramp van 5 november 1530 vernielde dijk rond de Cheynspolder in het Land van Saeftinghe.

Tenslotte wil dit artikel de aandacht verleggen van de in het verleden zo sterk benadrukte institutionele kant van de waterstaat en een aanzet geven tot een breder onderzoek op genoemde punten van diezelfde waterstaat in de Nederlanden.⁷

Afb. 2. De vier ambachten en het land van Saeflinghe in de zestiende eeuw, fragment van "Vlaenderen Exactissima Flandriae Descriptio" van Gerard Mercator.

De financiering van de waterstaatswerken

Het nieuwe werk in 1494: de Landdijk

Op 26 juni 1492 maakte de Vrede van Cadzand een eind aan een periode van burgeroorlog, waarin het westelijk deel van de Vier Ambachten onder water was geraakt en deels ontvolkt. Tevens was de vrede de aanzet tot landherwinning en dijkherstel, maar zo eenvoudig lag dat 'herstellen' van dijken niet. Bestaande dijken waren goeddeels verspoeld en in vier à vijf jaar tijds hadden zich enkele brede en diepe stroomgeulen gevormd. Naar aanleiding van een vloed in 1492, het 'herfsttij' in 1493 en mogelijk ook mede door de hoge vloed in februari 1494 werd het inundatiegebied nog verder uitgebreid.⁸ Daardoor groeide het besef dat er een geheel nieuwe dijk moest worden gelegd op een nog nader aan te duiden plaats.

Pas eind 1493 werden de eerste opmetingen ter plaatse verricht. Daarbij kwam vast te staan dat het inundatiegebied slechts door een lange ringdijk zou kunnen worden ingedamd. Deze ringdijk zou dan in Boekhoute beginnen en over de hoogste gedeelten⁹ van het geïnundeerde gebied worden gelegd om tenslotte vlakbij Terneuzen uit te komen. De landmeters schatten de kosten op een bedrag van meer dan 40.000 kronen. Alvorens aan de voorstellen van de landmeters verder concrete gestalte te geven, moest uiteraard eerst duidelijk worden wie een dergelijk hoog bedrag zou opbrengen. Gelet op de ernstige situatie in het getroffen gebied en de lange duur van de inundatie (1488/94)¹⁰, was het welhaast ondenkbaar dat de plaatselijke gelanden¹¹ voor de kosten van dit nieuwe werk zouden opdraaien. Vier jaar lang hadden de grondeigenaren geen inkomsten uit hun bezit genoten. Hoogstwaarschijnlijk wilde de regering blijkbaar ook niet het risico lopen dat de 'rivier' de Honte haar stroom zodanig zou verleggen dat dit tot ongewenste gevolgen zou leiden voor de polders op de linker oever en de scheepvaart zou bemoeilijken.¹² Het dijkherstel werd daarom tot een zaak van algemeen belang gemaakt en de Vier Leden van Vlaanderen werd gevraagd een bede te willen consenteren van 40.000 kronen. In januari 1494 werden de Vier Leden van Vlaanderen door de regering in Mechelen ontboden.¹³ Gelet echter op het feit dat er zich ook allerlei dijkbreuken hadden voorgedaan in het noordelijke poldergebied van het Vrije van Brugge die eveneens herstel behoeften, konden Brugge en het Vrije zich niet vinden in het voorstel om het volledige bedrag te besteden aan de constructie van de Landdijk in de Vier Ambachten die onder het gebied van Gent ressorteerden. Nadat er in de loop van februari bij Axel nieuwe waarnemingen hadden plaatsgevonden, kwamen de Vier Leden in maart opnieuw bijeen. Te Brugge werd een compromis bereikt waarbij slechts een gedeelte van de uiteindelijk geconsenteerde 40.000 kronen (aangevuld met 18.000 kronen) zou worden gebruikt voor de aanleg van een nieuwe dijk in de Vier

8 Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), Rekenkamer (RK), nr. 27940, rekening van André de Meuninc, halfru van de Polder van Namen, 1493/94, fol. 20v en nr. 27941, rekening 1494/95, fol. 24r. Gotschalk, *De Vier Ambachten*, 427. Vgl. W.P. Blockmans, *De Volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van de Middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*. Verhandeling van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten. Klasse der Letteren, XL, nr. 90 (Brussel 1978), 516-517. Hij spreekt over "de herfstij van 1493".

9 Vergelijk in dit opzicht de ligging van de pleistocene ruggen in Zeeuwsch-Vlaanderen in ZW-NO richting. F.E.E. VAN Rummelen, *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000. Bladen Zeeuwsch-Vlaanderen West en Oost* (Haarlem 1965), 30-31. Over zandruggen en zandopduikingen: E. Snacken, 'Het verband tussen bewoning en bodemgesteldheid van de Schelddepolders', *Natuurwetenschappelijke Tijdschrift* 38 (1956), 191-212. P. Van der Sluis en G.C. Maarleveld, 'Dekzandruggen uit de Jonge Dryastijd in Zeeuws-Vlaanderen', *Boor en Spade* XII (1963), 21-26. Jan van Boecklaere, 'Wachtebeke in de tijd der grote ontginningen', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent Nieuwe Reeks XXXII* (1978), 79-100. Hiervan bladzijde 79 over de zandrug in de ambachten van Boekhoute en Assenede.

10 E. Thoen, 'Oorlogen en platteland. Sociale en economische aspecten van militaire destructie in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen en de vroege moderne tijden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 91 (1978), 363-379.

11 Vele 'plaatselijke' gelanden woonden echter buiten het getroffen gebied. Onder hen bevonden zich de St-Pieters- en St-Baafsabdijen, het klooster van Affligem, Groeninghe, Ter Duinen, Boudelo, e.a. Ook bezaten Gentse patriciërs land in het geïnundeerde gebied. Alle pachters van deze grondbezitters hadden uiteraard het gebied tijdelijk verlaten.

12 Hoewel het argument van het verleggen van de strooming van de Honte in 1494 nog niet expliciet op de voorgrond treedt, is dat bij latere rampen in dit gebied wel het geval. (Zie over de Westerschelde of Honte: M.K.E. Gotschalk en W.S. Unger, 'De oudste kaarten der waterwegen tussen Brabant, Vlaanderen en Zeeland', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* (1950), 146-164. Recentelijk: Beatrijs Augustyn, 'Integratie van natuurwetenschappelijke en historische bronnen voor de ontginningsgeschiedenis van het zuidwestelijke Westerscheldedebekken', *Rotterdam Papers V* (Rotterdam 1984), 137-147. Eveneens B. Augustyn, *Zeespiegelrijzing, transgressies en stormvloed in maritiem Vlaanderen tot het einde van de XVIde eeuw* (Brussel 1992), 157-223. Ook argumenten van geheel andere aard spelen bij de aanleg van de Landdijk in 1494 een rol. Hun invloed zal in ons binnenkort al te ronden proefschrift over 'de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saeflinghe, 1488 - 1609' nader wordt toegelicht.

13 Stadsarchief Gent (SAG), nr. 400, stadrekening 1493/94, fol. 240r. Van 21 tot 31 januari 1494 was er te Mechelen overleg. Vgl. W.P. Blockmans, *Handelingen van de Leden en de Staten van Vlaanderen. Regeringen van Maria van Bourgondië en Filips de Schone (5 januari 1477 - 26 september 1506)* II (Brussel 1982), nr. 453.

Ambachten; de rest zou worden bestemd voor dijkherstel in het Brugse Vrije.¹⁴ Voor de vrij gedetailleerde wijze waarop een dergelijke omslag (repartitie) van bedden in het gewest Vlaanderen plaatsvond wordt verwezen naar Prevenier.¹⁵

Wij zien dus dat grootschalig dijkherstel in 1494 van een zaak van lokale onmacht tot een zaak van algemeen belang werd gemaakt, op voorwaarde dat ook meer dan één gebied in Vlaanderen van deze bede kon profiteren. Politieke factoren hadden een belangrijk aandeel in de beslissing hoe de uiteindelijke besteding van de bede zou geschieden.

Daar de werkzaamheden echter duurder uitvielen dan aanvankelijk was geraamd en mede ook door het feit dat er niet over het volledige bedrag van de bede kon worden beschikt, moesten er in de loop van genoemd jaar uiterste inspanningen gedaan worden om aanvullende gelden te vinden. Een tweede bede werd echter niet geconsenteerd.¹⁶ Daarnaast deden zich problemen voor met het collecteren van het aandeel van een aantal kasselrijen en steden in de reeds geconsenteerde bede. In een aantal gevallen moest het aandeel zelfs ter plaatse worden opgehaald. Toen er in oktober uit Brugge en het Vrije niets meer werd ontvangen, moest er tegen een rente van 15% geld worden geleend. Sommige steden waren zelfs al aan het procederen om van hun financiële verplichtingen te worden ontslagen. Moeilijkheden met de dijkwerkers die op tijd hun loon wilden, bleven dan ook niet uit, zodat men nogmaals geld moest lenen. Uiteindelijk slaagde men erin het werk in financieel opzicht rond te krijgen en kon de nieuwe dijk eind 1494 worden voltooid.

Oud werk: het dijkherstel te Saeftinghe-Ter Venten in 1530/31

Ruim vijfendertig jaar later lag de situatie anders. Naar aanleiding van de stormvloed van 5 november 1530 overstroomde het Land van Saeftinghe met omliggende polders in het Hulsterambacht en een deel van het Land van Beveren. De omvang van de inundatie en de ernst van de dijkbreuken waren voor de regering te Brussel aanleiding tot het zenden van verschillende onderzoekscommissies naar de plaatsen van onheil.

Zo reisde Filips Nigri in opdracht van het hof op 8 november naar Gent.¹⁷ Hier stelde hij zich in verbinding met de heer van Fiennes, gouverneur van Vlaanderen, om de schade op te nemen.¹⁸ Inmiddels waren naar alle hoeken van Vlaanderen gedeputeerden afgereisd om ter plaatse de inundatieschade op te nemen. Nigri hoorde hun rapporten waaronder ook dat van de afgevaardigde die in de Vier Ambachten en omstreken was geweest.

Daar het Land van Saeftinghe met belendende polders van Hulsterambacht en een deel van het Land van Beveren onder water waren gelopen, werd besloten ridder Johan van Zaemslach daarheen te zenden om te bezien hoe het dijkherstel uitgevoerd zou moeten worden en hoe dit te financieren.¹⁹ Herstel van de Polder van Namen en Merlemont, een poldergebied op de noordwestgrens van het Land van Saeftinghe, zou echter "une grande somme de deniers" gaan kosten.²⁰ Met betrekking tot het droogleggen van de polders in het aangrenzende Land van Beveren werd voorlopig bepaald dat de gelanden dat op eigen kosten zouden doen.²¹ Andere gebieden die geen particuliere bedijkingen waren, konden slechts mondigesmaat op financiële steun van de regering rekenen. Met uitzondering van deze gebieden kon Nigri voor het gewest Vlaanderen een steun toezeggen van tien- tot twaalfduizend gulden. Na kennisname van alle schaderapporten passeerden nog een aantal algemene zaken de revue waar wij later op terug komen. Van belang is hier Nigri's aanbeveling om een plakkaat uit te vaardigen met het verbod rijshout en stro uit het graafschap Vlaanderen naar andere getroffen gebieden te vervoeren. Op deze wijze hoopte de regering te voorkomen dat de prijzen van deze materialen onnodig zouden worden opgedreven. Daarom benadrukte Nigri scherp dat de bij het dijkherstel benodigde materialen tegen prijzen zoals die op 5 november golden, moesten worden ingekocht. Een soortgelijke opmerking maakte hij met betrekking tot de gages van de schippers die bij de aanvoer van dijkmaterialen zouden worden ingeschakeld. Tenslotte deed Nigri in overleg met Fiennes de aanbeveling in elk getroffen gebied een notabel persoon te belasten met de verdere drooglegging.

Voor het Land van Saeftinghe viel reeds de naam van ridder Johan van Zaemslach. De aanbeveling werd in een schrijven van de keizer van 19 november 1530 aan Fiennes herhaald; op zijn beurt refereerde Fiennes aan dit schrijven toen hij op 27 november

14 Blockmans, *Handelingen*, nr. 459. W.P. Blockmans, *De Volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van de Middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)* (Brussel 1978), 516-517. Vgl. A.M.J. de Kroger, 'De grote Landdijk van de Vier Ambachten, 1494 - 1586'.

15 W. Prevenier, 'De bedden in het graafschap Vlaanderen onder Philips de Stoute (1384-1404)', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 38 (1960), 330-365, daarvan Bijlage I. Vgl. J. Dhondt, 'Bijdrage tot de kennis van het financieelwezen der Staten van Vlaanderen (16e en 17e eeuw)', *Nederlandse Historiebladen* (1940/41), 149-181. Ook: N. MADDENS, *De Bedden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Karel V (1515-1550)* (Heule 1978).

16 De Vier Leden werd alsnog gevraagd een bede van 20.000 kronen voor aanvullend dijkherstel te consenteren, maar een verzoek daartoe liep op niets uit. Vgl. Blockmans, *De Volksvertegenwoordiging*, 388.

17 M. Baelde, 'Onbekende bronnen over de stormvloed van 1530', *Handelingen van de Société d'Émulation* 103 (1966), 65-87, hiervan document nr. XI. Nigri was raadsheer in de Grote Raad te Mechelen. Zie over Filips Nigri: Ch. Piot in: *Biographie nationale de Belgique* XV (Brussel 1899), kol. 734-737.

18 Jacob van Luxemburg was officieel graaf van Gavre, heer van Fiennes, luitenant-gouverneur en kapitein-generaal van Vlaanderen. Fiennes werd in een akte van 8 juni 1531 "commissaris generaal vander diezigie vanden zelven lande [Vlaanderen]" genoemd. (ARAB RK, inv.nr. 28048). Zie hierna.

19 Ibid. "...fourni les deniers par l'aide de monseigneur de Fiennes, et à l'espoir de le recouvrer ça que est nécessaire." Jan (of Johan) van Zaemslach was ridder, kapitein en hoogbaljuw van het Land van Saeftinghe.

20 Baelde, 'Onbekende bronnen'. In noot 22 situeert hij de Polder van Namen en Merlemont foutief in het Oostburg ambacht. Vgl. Gottschalk, (1984).

21 "...les particuliers gens de biens du pays ... culx ayder et recouvrir à leur depence sans despence de l'empereur si avant qu'il soit possible..."

mr. Jan Wouters en Ydrop van Waerhem aanstelde om de situatie ter plaatse nogmaals in ogenschouw te nemen. Twee dagen eerder had de keizer Fiennes met het oppertoezicht op het dijkherstel in Vlaanderen belast.²²

Wouters en Van Waerhem werden vergezeld van Nicasius Claissone, Herman van Steelant en Joos vande Dycke, eveneens notabele personen.²³ Zij dienden te informeren op welke wijze het dijkherstel gefinancierd zou kunnen worden en mochten op dit punt zelfs vergaande maatregelen nemen. Fiennes herhaalde de waarschuwing dat niemand van de ellende van de getroffen en zou mogen profiteren door prijsopdrijving van materialen en diensten, van welke aard deze ook mochten zijn. Het verslag met aanbevelingen van de vijf commissarissen is niet bewaard gebleven.

Daarmee was de fase van het onderzoek ter plaatse, het begroten van de kosten en het formuleren van aanbevelingen, afgesloten. Anderen konden aan de slag gaan of hadden met de drooglegging reeds een begin gemaakt. De navolgende lastgevingen vonden veelal achteraf plaats. Hoofdoorzaak van deze trage besluitvorming is de ziekte van Fiennes.²⁴

Op 28 november 1530 belastte Fiennes Willem van Pottelsberghe met het dichten van het gat bij Ter Venten. Uit zijn herstelrekening blijkt dat de werken voorlopig werden bekostigd door geldleningen in Antwerpen en bij een aantal grote gelanden.²⁵ Genoemde ontvanger beschikte over circa 688 pond groten Vlaams.

Op 20 januari 1531 benoemde Fiennes nog twee andere ontvangers, namelijk Johan van Zaemslach en Jan van Steelant en belastte hen met de drooglegging van het Land van Saeftinghe.²⁶ De financiering van de werken moesten zij zo veel mogelijk zelf regelen. In hun akte van benoeming is een overzicht gemaakt van de overstroomde polders met het bedrag dat deze per gemet zouden moeten opbrengen. Een aanvullend bedrag werd geleend bij enkele grote gelanden en bij de ontvangers van de beden en de domeinen, dus in feite bij de regering zelf. In totaal beschikten zij over circa 1675 pond groten Vlaams.

De afgesloten geldleningen en allerlei andere vormen van voorfinanciering van het dijkherstel waren slechts toereikend om de eerste en ergste nood te lenigen. Toen in april echter opnieuw schade aan de dijken werd toegebracht, was er dringend behoefte aan meer en systematischer financiële ondersteuning van het verdere dijkherstel. Dit leidde uiteindelijk tot het heffen van enkele algemene dijkgeschotten. De vraag was alleen welke gebieden in zo'n algemeen geschot zouden bijdragen en hoe groot hun aandeel in een dergelijk geschot zou zijn.

Op 15 mei kondigde de keizer aan dat er dringend nieuwe maatregelen getroffen moesten worden om het dijkherstel in de geteisterde gebieden in Vlaanderen te bevorderen.²⁷ Begin juni liet Fiennes zich in gelijke bewoordingen uit en een maand later kwam het eerste grote algemene geschot tot stand, later gevolgd door nog enkele andere algemene geschotten.²⁸ Bij mandement van 14 juli werd bepaald welke poldergebieden en grote gelanden een geldelijke bijdrage moesten leveren in het dijkherstel (Bijlage 1). Daarbij werd duidelijk onderscheid gemaakt tussen:

- landen die geheel overstroomd waren geweest;
- landen die deels overstroomd waren geweest;
- landen die groot gevaar liepen te worden overstroomd en
- tienden en molens.

Tevens werd onderscheid gemaakt tussen eigenaren van grond, tienden en molens en de pachters van deze goederen. In totaal leverde de algemene omslag (1531) zo'n 13.578 pond groten op. Na deze werden er nog twee dergelijke omslagen ingesteld. Zij hadden tot doel de benodigde gelden op te brengen voor verdere opmaak en aanpassing van de zeedijken tot halverwege 1532.²⁹

Bijlage 1 stelt ons niet alleen in staat een overzicht te krijgen van alle gebieden die in het dijkherstel hebben bijgedragen, maar geeft ook aan welke poldergebieden in 1530 tijdelijk overstroomd zijn geweest.

Daar het innen van dergelijke algemene geschotten een tijdrovend bezigheid³⁰ was en daarom veelal achteraf plaatsvond, werden er niet alleen leningen afgesloten bij particulieren, maar er werden ook voorschotten ontvangen van onder meer de ontvanger van de beden (Pierre de Grebonal) en van de ontvanger van Oost-Vlaanderen. Deze voorschotten – als vorm van voorfinanciering – treffen wij aan in een particuliere reke-

22 ARAB RK, inv.nr. 27812, rekening van Charles Claissone, ontvanger der Beden en door de vorst aangesteld om gelden te ontvangen ten behoeve van dijkherstel in de Vier Ambachten, Biervliet en Cadzand, 1530. Hierin een akte van 1 juli 1531 die aan de benoeming refereert.

23 ARAB RK, inv.nr. 28048, herstelrekening Saeftinghe van Jacob de Vos, 1531/32 met voorin een commissie van 27 november 1530. Mr. Jan Wouters was ordinaris-raadsheer in de Raad van Vlaanderen. Zie P.P.J.M. van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen en Staatsvorming onder Karel V (1515-1551). Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVIIe Provincien* (Nijmegen 1990), 274-277. Ydrop van Waerhem was ook raadsheer in de Raad van Vlaanderen en tevens procureur-generaal van Vlaanderen (316-319). Nicasius Claissone was eveneens raadsheer in de Raad van Vlaanderen (341-345); tevens was hij al vele jaren lang ontvanger van de dijken in de Vier Ambachten (ARAB RK, inv.nrs. 27865-27890, rekeningen van het dijkonderhoud in de Vier Ambachten over de jaren 1510-1534). Herman van Steelant was een notabele uit het Axelambacht en Joost van Dycke was ontvanger van de Polder van Namen en Triniteyt (keizerlijke domeingooderen in de Vier Ambachten) (ARAB RK, inv.nrs. 27961-27981, rekeningen van de ontvanger van de Polder van Namen en Triniteyt over de jaren 1514-1536, met onderbrekingen).

24 "...noz dilibitez de maladies..." (ARAB RK, inv.nr. 27813, akte van 28 november 1530)

25 ARAB RK, inv.nr. 28045, rekening van Willem van Pottelsberghe over de dijke van Ter Venten te Kieldrecht (Land van Beveren) over de jaren 1530 tot 1531, gesloten 1 april 1532.

26 ARAB RK, inv.nr. 28046, herstelrekening van het Land van Saeftinghe over 1530/31, fol 9ro-9vo. Uit het randschrift in de rekening blijkt dat het tweetal door de smalle gelanden was voorgedragen en dat de schepenen van het Land van Saeftinghe daarmee akkoord gingen. Jan van Steelant was onderbaljuw van het Land van Saeftinghe.

27 ARAB RK, inv.nr. 27813, dijkrekening van Joos vanden Dijke inzake dijkherstel bij Zaemslag, 1530/31. Hierin is de ordonnantie van 15 mei van belang die te Gent werd gegeven.

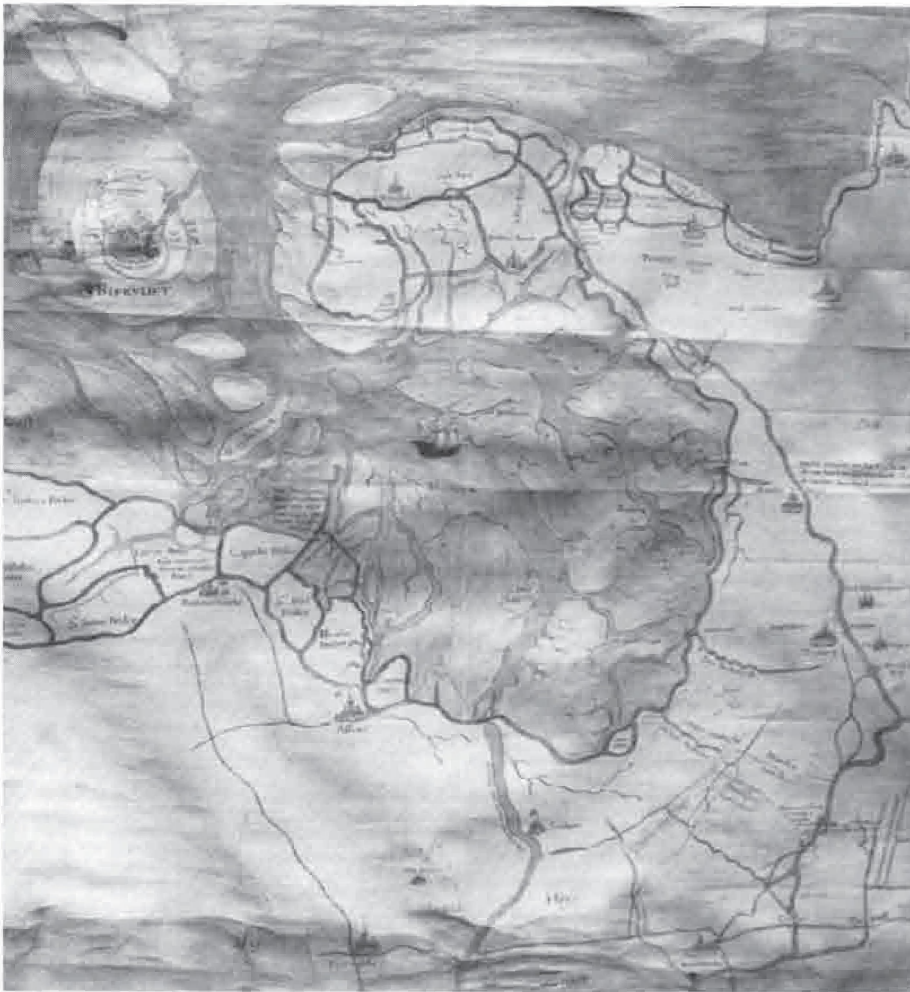
28 ARAB RK, inv.nr. 28048, dijkrekening van Jacob de Vos (1531/32) met daarin opgenomen afschriften van het schrijven van 8 juni (Gent) en omslag van 14 juli (fol 14ro-21vo).

29 ARAB RK, inv.nrs. 28049 en 28050, dijkrekeningen van Jacob de Vos over de jaren 1531/32 en 1532/33.

30 R. van Answaarden, 'De lasten van 'het Hondsbosche' in de oude jurisprudentie', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 1 (1992), 59-70. In dit artikel wijst de auteur (p. 62) op de "beperkte geldcirculatie" op het platteland.

De aanleg van de nieuwe dijk tussen Bockhoute en Terneuzen ving aan in april 1494. Drie dagen lang gingen er aan vooraf om het tracé van de dijk uit te meten. Dit tracé liep vanaf het rabar³² van Terneuzen tot aan de dijk van de Capellepolder bij Boekhoute. Nadat enige tijd tevoren in de naburige parochiekerken en vele andere plaatsen de aanleg van de dijk was 'uitgeroepen', kwamen de aannemers naar de Vier Ambachten. Vervolgens werd de totale dijk lengte (6459,5 roeden=24896 m) in 125 kavels van ongelijke grootte aanbesteed.³³ Een belangrijk deel van de aannemers kwam uit Zeeland en van de Zuidhollandse eilanden.³⁴ Begrijpelijk, daar het gebied waar de dijk moest komen vier à vijf jaar lang door oorlog en inundatie was ontvolkt! De aannemers dienden hun kavel volgens vastgestelde voorwaarden (verloren gegaan) op te maken en deze tot het najaar te onderhouden.

34 Vgl. Petra van Dam, 'Gravers, afzetteren en berieders', 464-468.

Afn. 4. De oostelijke Braakman met de Landdijk tussen Boekhouten en Terneuzen, midden zestiende eeuw, fragment. (Rijksarchief Gent, Kaarten & Plans, nr. 2644, foto A. Blewans)

Bij de aanleg van de Landdijk werd een verdeling van de werkzaamheden doorgevoerd. Dat lag ook wel voor de hand, want de ontvanger en de schout konden niet overal op zo'n lange dijk tegelijk toezicht houden. Adriaen de Baenst was algemeen-ontvanger van het werk en had enkele klerken onder zich. Verder waren er nog vijf andere opzichters. Cornelis Benne (overganger) hield toezicht op het dijkstuk tussen Terneuzen en Zauterspuy. Lauwereys vander Haghe vanaf laatstgenoemd punt tot aan de molenwal van Joos van Ghistelle. Vanaf Buux-gate tot aan Assenede hield Roeland Halewijn het werk in de gaten. Hij was tevens schout van Bewestenblij.³⁵ In Assenederambacht hield Joorys Cooman toezicht en in Boekhoutherambacht was dit Jan Brugman. De opzichters hadden tot taak erop toe te zien dat de aannemers hun kavels wel volgens de voorwaarden opmaakten. Er werd op toegezien dat zij niet op de afgepaalde kavel van een ander werkten, de paalsteen niet verplaatsten, geen fraude pleegden bij de opmaak van het dijklichaam, de afwerking met rijshout en zoden enzovoort. Daarnaast zagen de opzichters toe op de proviandering van het werkvolk. Deze proviandering geschiedde door soetelaars die naar de dijk-in-aanbouw werden gehaald om er bier, brood en kaas aan het werkvolk te slijten.³⁶ Bij het afsluiten van een belangrijk onderdeel van het werk was er altijd wel een extra kan of ton bier te verdienen.³⁷ Bij slechte betaling of wanneer het geld zelfs geheel op was, waren de 'soetelaars' direct geduceerd.³⁸ Verder hielden de opzichters zich bezig met de aanvoer van dijkmaterialen, zoals stro ('gluy'), rijshout en – indien nodig – zoden. Regelmatig moesten de toezichthouders elders heen, bijvoorbeeld om de aanvoer van dijkmaterialen in Ertvelde (rijshout) of Vilvoordse steen te regelen of om allerlei formaliteiten te verrichten. Een regelmatige aanvoer van geld was erg belangrijk. Zo had men ten huize van Jan vander Capelle (hoogst waarschijnlijk) te Axel een soort kantoor ingericht waar het geld in lederen zakken arriveerde. Een aantal houten schotels deed dienst om de ver-

35 Bewestenblij was een evering (waterschap) dat werd gevormd door de polders die ten westen van de Axelse Vaart lagen en ten zuiden van Zauterspuy. Beoostenblij waren de polders die ten oosten van de Axelse Vaart lagen. Het schoutdom van Beoosten- en Bewestenblij was een erfelijk ambt (leen) dat in handen was van de Heer van Axel. Begin zestiende eeuw was Joos van Ghistelle heer van Axel.

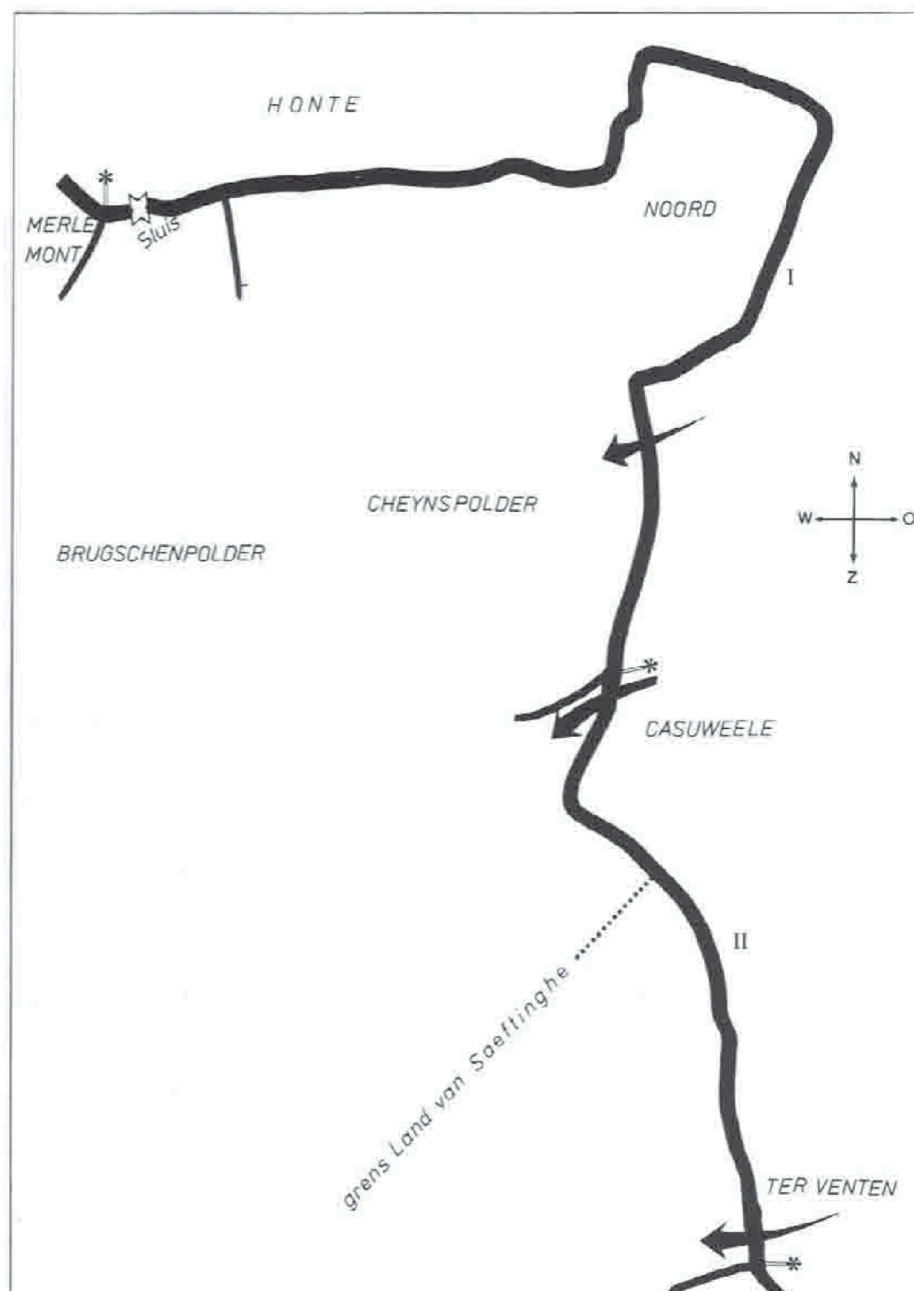
36 Soetelaer/zoetelaar: "winkelier van levensbehoeften voor de polderwerkers". J. de Hula en A.G. Verhoeven (red.), *Andries Vierlingh, Tractaat van Dyckagie* ('s-Gravenhage 1920), 435. Hoewel de term 'winkelier' was anachronistisch sandoer, is de benaming neringdoende wellicht beter.

37 ARAB RK, inv.nr. 27805, fol. 34ro. Dit was onder meer het geval toen het gat bij de molenwal van Joos van Ghistelle werd gesloten.

38 ARAB RK, inv.nr. 27805, fol. 42ro. Op 21 november klaagden zowel de arbeiders als de proviandeurs zeer over de benarde financiële situatie.

Afb. 5. Reconstructie van het in 1530/31 herstellde dijkstuk tussen Merlemont en Ter-Venten. (tekening auteur)
 I Merlemont – Casuweele ca. 2350 roeden
 = ca. 9 km
 II Casuweele – Ter-Venten ca. 1100 roeden
 = ca. 4,2 km

32

schillende muntstukken uit elkaar te houden.³⁹ Vanuit deze centrale plaats werden de dijkwerkers betaald. Het geld werd meestal onder konvooi en per schip naar Axel gebracht.⁴⁰ Zoals we hiervoor zagen kwam er niet steeds voldoende geld naar Axel. In het najaar van 1494 was de situatie kritiek en vele arbeiders wilden eind oktober het werk verlaten. Dit debâcle werd ternauwernood bezworen. Hoewel de rekening van 1494 ons wel heel wat informatie verschaft over de problemen met het betalen van de arbeiders, wordt er vrijwel niets vermeld over de aard en hoogte van de verschillende daglonen.

Het oude werk: dijkherstel te Saeftinghe-Ter Venten

Terwijl in 1494 niet zonder problemen een groots, nieuw werk tot stand was gekomen, werd in 1530/31 een bestaand werk, noodzakelijk na een stormvloed en daarop volgende inundatie, hersteld. Het gaat hier om het dijkstuk lopend vanaf de sluis van Merlemont (nabij Saeftinghe) tot even voerbij Ter Venten (Kieldrecht), een dijk lengte van circa 3500 roeden (ca. 13500 m), die op enkele kleinere stukken na (Casuweele en Ter Venten) nagenoeg geheel zou worden hersteld. Dankzij vijf dijkrekeningen zijn wij over

39 ARAB RK, inv.nr. 27805, fol 46ro.

40 Vgl. N. Maddens, 'Het geldvervoer ten tijde van Keizer Karel', *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk Nieuwe Reeks XLV* (1978), 165-176.

de dijkwerken in 1530/31 uitvoeriger geïnformeerd dan over die in 1494.

Uit het voorgaande bleek dat Fiennes, die door de regering inmiddels tot superintendant van de dijken in Vlaanderen was benoemd, notabele personen aanstelde om zich ter plaatse met het droogleggen van de geïnundeerde gebieden bezig te houden.

De reeds genoemde Willem van Pottelsberghe belastte zich alleen met het sluiten van het Ventse Gat. Omdat er haast geboden was, heeft hij het grote stroomgat in daguren laten aanbesteden.⁴¹ Zijn opdracht kwam er in feite op neer snel en effectief 'lapwerk' te verrichten.

Ten noorden van het Ventse Gat lag de situatie anders. Hier liep een vrij lange zeedijk in noordelijke richting om het Land van Saeftinghe heen, boog vervolgens naar het westen en kwam zo bij de sluis van Merlemont uit. In dit dijkstuk zaten verschillende stroomgaten en een aantal kleinere breuken. Hoewel Johan van Zaemslacht en Jan van Steelandt met het herstel van deze lange dijk waren belast, konden zij uiteraard niet op alle plaatsen waar gewerkt werd tegelijk zijn. Bovendien moesten zij er vaak op uit om elders zaken te regelen. Daarom werden zij bijgestaan door ontvangers en/of overgangers van de afzonderlijke polders. Deze onder-ontvangers zullen op het dijkstuk van hun polder toezicht hebben gehouden. Zo moet bijvoorbeeld de ontvanger van de Brugschenpolder mede met de herstelwerken in deze polder belast zijn geweest. Verder werden de twee hoofd-ontvangers nog door verscheidene andere notabele personen bijgestaan. Onder hen bevonden zich niet alleen plaatselijke notabelen, maar ook vertegenwoordigers van enkele grote abdijen die te Saeftinghe belangen hadden.⁴² De commissarissen die later de rekening controleerden, merkten echter fijntjes op dat de genoemde geestelijken zich eigenlijk alleen maar hadden ingespannen om hun eigen gronden te recupereren en daarom geen onkostenvergoeding ten laste van de algemene kas mochten krijgen.⁴³

Om de stroomgaten te dichten werden deze eerst per schuit geïnspecteerd en werden er diverse opmetingen verricht.⁴⁴ Inzake de sluiting van het gat te Casuwelc werd zelfs advies van deskundigen uit Holland ingewonnen.⁴⁵ Nadat alle opmetingen waren uitgevoerd en een plan om de stroomgeulen te dichten gereed lag, kon het eigenlijke sluitingswerk beginnen. Nadere technische gegevens ontbreken.

Uit de verdere uitgaven in de rekening zien wij dan vooral hoe het herstel op diverse punten van de lange dijk plaatsvond. Allereerst werden vele honderden bomen, onder meer capranen (sparrchout) en reesen (elzenhout), overwegend uit het Land van Saeftinghe en uit de stad Antwerpen aangevoerd. Verder werd een hoeveelheid van 611.350 zinkrijshout (uit Antwerpen en Lokeren) aangevoerd. Daarnaast werden er ruim 8.000 schuitvrachten aarde aangebracht.⁴⁶

Behalve dat de aanvoer van dijkmaterialen geregeld moest worden, moest er leiding aan de dijkwerkers worden gegeven. Het ging hier niet om aannemers die met een vast aantal dijkwerkers het dijkwerk ter hand namen, maar om losse arbeiders, die vooral uit de omgeving en uit het naburige Antwerpen werden aangeworven.⁴⁷ Vanaf 14 november 1530 waren op diverse plaatsen aan de dijk inmiddels veel arbeiders aan het werk. Hun aantal is moeilijk te schatten, zij kregen loon naar prestatie en kwaliteit. Om dergelijke verschillen in beloning allemaal uit elkaar te houden, dienden de opzichters nauwkeurig hun boeken (dagstaten) bij te houden.

Er werkten zowel mannen als vrouwen aan de dijk, die zeer uiteenlopende daglonen ontvingen. De lonen van de vrouwen liepen uiteen van 3 tot 6 denieren Vlaams, de lonen van de mannen van 6 tot 8 denieren Vlaams.⁴⁸ De mannen verdienden dus een kwart tot eenderde meer dan de vrouwen. Daarnaast lagen de lonen die in de wintermaanden werden uitbetaald lager dan de lonen die in de zomermaanden werden uitbetaald.⁴⁹ Dit had uiteraard te maken met het feit dat het aantal uren daglicht tijdens de zomermaanden (14 tot 16 uur) groter was dan tijdens de wintermaanden (8 tot 10 uur).⁵⁰ Ook tijdens de nachtelijke getijden werd er doorgewerkt, daar er dan een gunstige laagwaterstand was die benut moest worden. Bij het sluiten van onder meer de grote stroomgaten werden daglonen van twee tot drie penningen hoger uitbetaald. Indien er een nachtelijk tij was doorgewerkt, werd aan sommige arbeiders een twee, zelfs driedubbel dagloon uitbetaald. De opzichters noteerden het aantal personen (mannen en vrouwen) dat elke dag op een betaalde plaats werkte en de week waarin deze werkzaamheden plaatsvonden. Steeds werden de dijkwerkers aan het eind van een week of na

41 In zijn rekening komen we dan ook slechts samengestelde posten van daguren (fol 16ro-16vo) tegen en uitgaven voor dijk-materiaal, zoals zinkrijshout (dat te Lokeren werd ingekocht) en stenen, (ARAB RK, inv.nr. 28045). In tegenstelling tot aangenomen werk dat voor een overeengekomen bedrag door een aannemer werd uitgevoerd, werd werk in daguren door ingehuurd dagloners uitgevoerd, die per dag of per week werden uitbetaald.

42 Onder de lokale notabelen treffen we de burgemeester en schepenen van het Land van Saeftinghe aan. Een aantal overgangers en ontvangers was eveneens werhouder, onder andere Cornelis Lauwaert (fol 79ro), die 120 dagen en 20 nachtetijden in de weer was geweest. Eveneens Cornelis Coenen Janss, ontvanger (fol 78vo) en schepen (fol 79vo). Onder de geestelijken bevonden zich 'lieden' van Ter Duinen en de Chartreusinnen nabij Brugge. Gottschalk, *De Vier Ambachten*. Vgl. Adrie de Craiker, 'Het grondbezit van de abdij Ter Duinen en de exploitatie daarvan in Noordoost-Vlaanderen tussen 1196 en 1645', *De Duinen. Bulletin van het Wetenschappelijk en Cultureel Centrum van de Duinenabdijen en de Westhoek* 20 (1990), speciaalnummer: De Duinenabdij, een berg van zilver? (het economisch aspect van de abdij, 12e-18e eeuw), 33-86. Het belang van de Chartreusinnen komt tot uiting in het eversingboek van de Brugschenpolder met Westpolder (1499) (ARAB RK, inv.nr. 50639).

43 ARAB RK, inv.nr. 28045, fol 79vo, apostille.

44 Cornelis Volckerick (76vo) en Donaas de Vleeshouwer (76vo) verrichtten als landmeters diverse opmetingen (ARAB RK, inv.nr. 28048).

45 ARAB RK, inv.nr. 28048, fol 72ro. De baljuw van Oude Tonge bezocht per schuit het Casuwelc gat.

46 De hoeveelheid aarde werd in *schachten* uitgedrukt. Zie over de term *schacht*, seacht: *Tractaat van Dyckage*, 88, noot 1, *passim*. Verder werden nog verwerkt: sparrren (1729), capranen (626), stinghen (52), reesen (1141), diversen (100), schachten (11.924). De gemiddelde kostprijs van de aanvoer van één schacht lag om en nabij 18 denieren groten. (ARAB RK, inv.nr. 28046, fol 12ro-33vo).

47 Vgl. Petra van Dam, 'Gravers, oizetters en berriedragers', 452 *ev.*

48 Voor het dragen van rijshout: oude vrouw 3 denieren groten, jonge vrouw 4 denieren groten.

49 De daglonen van de mannen bedroegen in november nog 8 denieren groten, omdat er zeer groot gebrek was aan werkvolk; zij daalden in januari-februari tot even onder 7 denieren om in maart weer op 8 denieren te komen. De daglonen van de vrouwen schommelden tussen november en maart tussen een niveau van 6 en amper 3 denieren.

50 E. Scholiers, 'Lonen te Gent (XVe-XIXe eeuw)', C. Verlinden en E. Scholiers, *Dokumenten van de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant II* (Brugge 1965), 354-362. L. Noordgraaf, *Hollands Welvaart! Levensstandaard in Holland 1450-1650* (Bergen 1983), 56 *passim*. Meer van algemene aard zijn: E. Scholiers en Chr. Vandenbroeke, 'Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden, 1480-1820', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden V* (Bussum 1981), 252-311, met name 283 *ev.* Ook Chr. Vandenbroeke, 'Prijzen en lonen als sociaal-economische verklaringsvariabelen (14e-20e eeuw)', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* (1982), 103-137.

enkele dagen uitbetaald. Een dergelijke administratie vergde niet alleen veel van de organisatie van het dijkwerk, maar ook van de coördinatie tussen de ontvanger en zijn opzichters, in het bijzonder bij het opstellen van de officiële dijkherstelrekening. Dankzij hun vrij uitgebreide administratie krijgen wij inzicht in de wijze waarop zij de ontvangsten gelden hebben besteed. Tevens hebben wij er een rijke (maar nog nauwelijks benutte) bron voor de geschiedenis van lonen en prijzen aan overgehouden. Het behoeft verder weinig betoog dat opzichters, notabelen, procureurs en anderen die hand- en spandiensten bij het dijkherstel leverden een hogere dagvergoeding kregen. Terwijl de opzichters 12 à 20 denieren per dag ontvingen, liep dit voor de procureurs en de speciaal met het dijkherstel belaste commissarissen op tot 48 à 80 denieren per dag.⁵¹ In een aantal gevallen maakten de commissarissen die de rekening controleerden een kanttekening bij deze hoge dagvergoedingen, maar gezien de urgentie en het belang van de zaak werden deze bedragen veelal 'gepasseerd'. De vergoedingen van de ontvangers/overgangers van de afzonderlijke polders werden echter alle bijgesteld! In onderstaande tabel hebben wij de verschillende onderdelen van het dijkwerk met de beloning uit de dijkrekeningen van 1530/32 ondergebracht.

Tabel 1 Verhouding daglonen bij het dijkherstel in 1530/31

werkzaamheden	daglonen in denieren	bijzonderheden
dijkwerkers vrouwen	3 à 6	
dijkwerkers mannen	6 à 9	
dijkwerkers mannen	12 à 18	bij nachttij, soms 36
rijswerkers 18 à 24		
de meesterrijswerkers	36	
opzichters	12 à 20	overgangers van de polders
raadsheren/procureurs	48	
hoofdontvangers	60 à 80	

51 Procureurs en raadsheren kregen 4 schellingen groten Vlaams per dag (76vo). Jan van Steelandt kreeg een dagvergoeding van 5 schellingen (77ro) en Johan van Zaemslach kreeg 6 schellingen en 9 denieren groten Vlaams per dag (78ro).

52 ARAB RK, inv.nr. 28048, rekening van ontvanger Jacob de Vos, 8 juni 1531 tot 28 juni 1532 (gesloten te Gent).

53 Ibid, Adolf Hendinck, rentmeester van Bewesterschelde inspecteerde in januari 1531 het Ventse Gat (fol 99vo).

54 Ibid, fol 100ro-vo. Twee landmeters, Cornelis Volckerie en Willem Haesbaert, verrichtten daartoe allerlei peilingen (fol 103).

55 In 128 artikelen werden de voorwaarden op perkament gesteld. Ten aanzien van de afmetingen van de dijk werd met betrekking tot het dijkstuk bij Casuwele bepaald: "...den welken dijk...ten effenen scoorre vijf roeden van beloope, een roe hooghe ten effenen scoorre, de twee deel van buyten tderde van binnen scacht recht onder de lyve. Blijvende boven breet op zijn cante een Roe en twee voeten ende boven dien gheziet van buijten met eenen goeden zeete van neghen duimen dicke vanden thee vanden dijkke tot boven an de cruyne of ghecramp met cender goede matte van tarwen of Rogghen gleye enbde voorts naer uutwijzen der keuren..." (fol 166ro-vo, en 172ro). Ten aanzien van een dijkstuk in de Cheynspolder: beloop van 4,5 roede ten aanzien van het schor en 2 voet hoger dan de oude dijk, 2/3 vanbuiten en 1/3 vanbinnen, bovenbreedte 10 voet (fol 174vo-175ro). [N.B. de roede is hier in 12 voet verdeeld]. Voor de zeedijk van de Noordpolder golden dezelfde voorwaarden (fol 179ro-vo).

56 Ibid, fol 194ro.

57 Het rijshout wordt in vummen of bussels uitgedrukt, één vum is 104 bussels.

1 pond Vlaams=20 schellingen=240 penningen (denieren: d.gr.); 1 pond Vlaams=12 ponden parisis

Nadat de drie ontvangers (in hun twee aparte rekeningen) gedurende het winterseizoen 1530/31 de ergste schade hadden weten te herstellen, braken vele pas herstelde dijkwerken in april 1531 weer door. Op een aantal plaatsen was men dus weer net zover als vlak na de stormvloed in november. Ditmaal werd Jacob de Vos als enige ontvanger aangesteld en belast met het verdere herstel van het gehele dijkstuk lopend vanaf Ter Venten tot aan Merlemont. De Vos werd met de acht andere officieren in de rekening als "overghangher ende toezienders" aangeduid.⁵²

Ook in deze rekening zien wij eenzelfde patroon in de herstelwerkzaamheden. Diverse deskundigen kwamen ter plaatse de werken inspecteren.⁵³ Nadat enkele landmeters twintig dagen lang verschillende opmetingen hadden verricht, maakten Franchoy Snelman en Willem Boogaert in 29 dagen een kaart van het Land van Saeftinghe met daarop duidelijk zichtbaar afgebeeld het Ventse Gat.⁵⁴ Inmiddels werden ook voorwaarden opgesteld voor de opmaak van de lange zeedijk.⁵⁵ Voor het op schrift stellen van deze en andere voorwaarden werd een beroep gedaan op griffiers van omliggende ambachten en steden. De parochiepastoors van Kieldrecht en Casuwele kregen een bijzondere vergoeding "voordat zij tot vele ende diverssche stonden ghebeden hebben ende doen bidden voor twelveren vander selver dicaigien..."⁵⁶

Zo blijkt dat De Vos in 1531 twee verschillende werkzaamheden naast elkaar liet uitvoeren. In de eerste plaats werden de in april geslagen dijkgraten en opnieuw doorgebroken stroomgaten gedicht. Daarnaast werd alvast een begin gemaakt met de aanpassing van de totale dijk lengte. Daar de werkzaamheden onder leiding stonden van acht 'toezienders', is de eigenlijke rekening van De Vos dus een compilatie van een aantal afzonderlijke rekeningen, die op hun beurt de werkzaamheden weer tot in detail weergeven. Behalve de daglonen, die hiervoor zijn besproken, wordt ook aangegeven welke soort materialen bij het dijkherstel werden gebezigd. Vooral bij het sluiten van de grotere dijkgraten waren grote hoeveelheden nodig. Zo werden alleen al in 1531 1858 last steen verwerkt, dit is circa 3716 ton; ruim 2.363.000 vummen rijshout⁵⁷; 3364 reesen (elzen-

hout) en 9.400 sparren. Verder waren nog hoeveelheden capranen (sparrehout), torken (kaarsen), hamers (om het rijshout vast te zetten) en dergelijke benodigd.

De ontvanger houdt de diverse werkzaamheden (van verschillende plaatsen op de dijk) in zijn rekening strikt gescheiden, alle andere zaken echter, zoals de 'vacatiën' lopen door elkaar. De Vos is dus de algemeen coördinator van de werkzaamheden.

In zijn tweede dijkrekening laat De Vos de zeedijken, de bermen en de stukken waar de stroomgaten zijn gedicht verder opmaken.⁵⁸ Tevens worden in deze rekening uitgaven voor de opmaak van sluizen verantwoord. In zijn derde rekening noteert De Vos de uitgaven voor het opknappen van de watergangen in de polders, die tijdens de inundatie uiteraard volledig waren dichtgeslibd.⁵⁹ Tevens laat de ontvanger de volledige dijklenge ophogen met een muts van 3 voet zodat het dijklichaam bij Ter Venten bijvoorbeeld 13 voet en 4 duim boven het meiland (= maaiveld) kwam te liggen. Ook werd een aantal straten opgeknapt.

Samenvatting en conclusies

In dit artikel is voor de periode 1494 – 1531 aan twee aspecten van de waterstaat aandacht geschonken. Dit zijn de financiering van dijk aanleg en -herstel én de organisatie van het dijkwerk ter plaatse. Om tot een vergelijking te komen hebben wij een voorbeeld van een nieuw werk uit 1494 behandeld en een voorbeeld van herstel van een bestaand werk uit 1530/31.

De financiering van nieuwe werken van enige omvang blijkt, bijvoorbeeld in 1494, niet automatisch door het getroffen gebied te zijn geschied. De aanleg van de Landdijk van de Vier Ambachten vond plaats na een bijzonder woelige periode, waarin zich buiten de schuld van het gebied een ware ramp had voltrokken. De financiële last van het nieuwe werk werd daarom op de 'generaliteit' van het gewest Vlaanderen afgewenteld. Dit gebeurde in de vorm van een bede nadat er een politiek compromis was bereikt over de besteding van de gevraagde 40.000 kronen. Het getroffen gebied bracht alleen zijn 'quote' in deze bede op, maar kon daarvan later natuurlijk door middel van gratiëring geheel of gedeeltelijk verschoond blijven. Daar financiering van nieuwe dijkwerken in de vorm van een bede een hoge uitzondering was, zou het ons daarom niet verbazen dat de bemoeienis van de landsheerlijke overheid met de Vier Ambachten ook nog door andere motieven dan primaire zorg voor het landschap werd bepaald.⁶⁰

In 1530 lag de situatie anders. Niet dat de ramp die zich had voltrokken minder erg was dan in 1488/94, maar een bestaand werk was slechts zodanig aangetast dat het gebied zelf het herstel volgens de 'costumen' van de dijkage moest bekostigen. De overheid sprong alleen bij in de vorm van voorfinanciering. Verder beperkte die overheid zich tot het uitvaardigen van reglementen, statuten en octrooien en het afvaardigen van ambtenaren om de algemene coördinatie van het dijkwerk in een gewest te leiden. De in de eerste maanden afgesloten leningen werden later door het schieten van een algemeen geschot terugbetaald. Tekorten werden door een nieuw algemeen geschot gedekt. Deze algemene geschotten kwamen ten laste van de getroffen poldergebieden en de met inundatie bedreigde polders. Daar de inning van deze algemene geschotten traag verliep, werd het dijkwerk in de tussentijd voorgefinancierd uit de middelen van de ontvanger-generaal der bedden, naar blijkt uit enkele particuliere rekeningen van de ontvanger van het dijkherstel te Saefthinghe. Na inning van het algemeen geschot moet deze kortlopende lening weer zijn terugbetaald.

Terwijl financiële tegenvallers in 1530/31 door middel van een nieuw algemeen geschot werden opgevangen en het dagelijks dijkwerk kon worden voorgefinancierd, kon dit in 1494 vanwege het eenmalige karakter van de bede niet, hergeen tot grote problemen leidde, omdat er over een andere wijze van financieren met geen woord was gerept. Wij stellen vast dat de overheid in 1494 direct en eenmalig het dijkwerk financieel ondersteunde. Tevens werd vastgesteld dat diezelfde overheid in 1531/32 indirecter bij het dijkwerk was betrokken en dit systematisch en meermaals financieel liet 'bijsturen'. Ook in dit geval zou het weinig verbazen als er aan de landsheerlijke bemoeienis achter de schermen andere motieven ten grondslag hebben gelegen dan louter behoud van het landschap.

58 ARAB RK., inv.nr. 28049.

59 ARAB RK., inv.nr. 28050. Derde rekening van Jacob de Vos, beginnend op 12 januari 1532 en gesloten op 7 april 1535 te Gent.

60 We komen op deze materie terug in het proefschrift dat wij over de 'ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saefthinghe tussen 1488 en 1609' binnenkort hopen af te ronden. Er zij met betrekking tot motieven die tot behoud dan wel tot afbraak van het landschap kunnen leiden nogmaals gewezen op de houding van de heer van Lodijke tussen 1530 en 1532 bij het overstromen van het gebied heuosten Yerseke (Vgl. C. Dekker, 'Tussen twee vloten', 617).

De organisatie van het dijkwerk ter plaatse vergde zowel bij nieuw als bij oud dijkwerk van enige omvang uiteraard de nodige aandacht. Een of meerdere algemeen-ontvangers delegeerden een gedeelte van het werk aan onder-ontvangers/overgangers. Bij de aanleg van de Landdijk waren dit er vijf, bij het herstel te Saeftinghe-Ter Venten waren dit er op een bepaald moment zelfs acht. Deze overgangers ontvingen de dijkmaterialen, hielden toezicht op de arbeiders, betaalden hen en traden – indien nodig – ook naar buiten op. Hun werkzaamheden werden in aparte kohieren verzameld, waarin zij nauwgezet alle bijzonderheden over arbeid en materialen optekenden. Met name op het punt van de daglonen zijn deze kohieren een nog te weinig benutte bron voor de geschiedenis van de lonen en prijzen. De kohieren werden al dan niet gespecificeerd in de algemene (officiële) dijkrekening opgenomen.

Nadat er voor het dijkherstel te Saeftinghe-Venten aanvankelijk twee aparte ontvangers en twee aparte rekeningen waren, werden de herstelwerken naar aanleiding van nieuwe schade in april 1531 in één hand gegeven. Reeds tijdens het herstel van de stroomgaten werd de volledige dijk opgemaakt en daarna verhoogd. Vervolgens werden ook de binnenwerken (watergangen en straten) aangevat.

Tenslotte kan worden geconstateerd dat er tussen de organisatie van nieuw en oud werk geen opmerkelijke verschillen zijn vast te stellen. De verschillen vloeien hooguit voort uit de wisselvalligheden die zich tijdens de werkzaamheden voordeden en de wijze waarop de bron (dijkrekening) werd opgesteld.

Nieuw werk versus oud werk; qua organisatie geen duidelijk onderscheid, qua financiering wel, maar dat laatste wordt dan wel bepaald door de omstandigheden en de motieven van belanghebbende partijen. Het loont zeker de moeite ook andere grote dijkwerken in de Nederlanden qua organisatie en financiering met elkaar te vergelijken, niet alleen uit de behandelde periode, maar lopende vanaf de veertiende tot begin negentiende eeuw.⁶¹ Wellicht opent dit, naast de in het verleden zo sterk benadrukte institutionele benadering, nieuwe perspectieven voor de studie van de waterstaat.

61 Vgl. Petra van Dam, Gravers, 'afzetteren en berriedragers', die op dit vlak een belangrijke aanzet heeft gegeven.

Bijlage 1. De algemene geschotten ten behoeve van het dijkherstel in het Land van Saef-tinghe, Beveren en Hulsterambacht in 1531 en 1532 naar grootte en opbrengst.

Polders & everinghen	grootte geschoth 14 juli 1531		grootte geschoth januari 1532		grootte geschoth 17 augustus 1532	
1. Brugschenpolder	1800m	25s 0d	1840m	12s 6d	1840m	25s 0d
2. Cheynspolder en Noord	1700m	25- 0	1718m	12- 6	1718m	25- 0
3. Westpolder	883m	25- 0	920m	12- 6	920m	25- 0
4. Couveringhe	1055m	25- 0	1081m203,5r	12- 6	1100m	25- 0
5. Bunderpolder	203m	25- 0	217m	12- 6	217m	25- 0
6. Vaernewijckpolder			58m	12- 6	58m	25- 0
7. Moer van Flines	91m	25- 0	93m112r	12- 6	93m112r	25- 0
8. Schattingmoer van de Vorst	218m12r	12- 6	229m137r	6- 3	229m137r	25- 0
9. Velaersmoer	16m	25- 0	16m	12- 6	16m	
10. Huisjes te Casuweele						
sub. Land van Saeftinghe:	5966m12r		6147m152,5r		6191m249r	
11. Moeren benoorden de Beverse molen	1273m15r	25- 0	1273m37,5r	12- 6	329m104,5	25- 0
12. Brouckpolder/parochie van Beveren	1551m	5- 0	1551m235r	2- 6		
13. St. Antheunispolder	500m	5- 0	500m	2- 6		
14. Verrebroekpolder (Binnen)	1100m	5- 0	1100m	2- 6		
15. Scoore, Haendorppolder en St. Antheunis Noord	4246m	5- 0	4246m	2- 6		
16. Parochie van Kieldrecht	1118m72r	8- 0	1118m72r	4- 0		
17. Nederingen: Sint-Gillis, Vracene ..	115m	10- 0				
18. St. Nicolaespolder			588m	5- 0		
sub. Land van Beveren	9903m87r		10377m42,5r		329m104,5r	
19. Hulsterlo					112m177r	
20. Eigen Moer van Hulster- ambacht	105m162r	13- 4	104m162r	6- 4		
21. Schatting Moer van Hul- sterambacht	8m195r	6- 8	8m195r	3- 4		
22. Diverschoek&Nieuw-Vran- ckendijk	1025m	4- 0	1025m	2- 0		
23. Langendam	536m	5- 0	530m	2- 6		
24. Zandberg	400m	3- 0	400m	1- 6		
25. Duerlopolder (= Molen- polder)	80m	1- 8	80m	10		
26. Rietvliet	1000m	1- 4	1000m	8		
	2000m	3- 0	2000m	1- 6		
27. Duinen's land langs de Moervaart	312m	2- 8	21m	1- 4		
28. Rietdijk&Wulfsdijk	1100m	1- 8	1100m	10		
	4000m	2- 6	4000m	1- 3		
29. Graauw&Craneweye	3000m	2- 6	3000m	1- 3		
30. Eeckenisse	45m	2- 0	45m	1- 0		
sub. Hulsterambacht	13615m57r		13314m57r		112m177r	
31. Sint Jansteen	999m		1361m240r			
32. Eigen Moer van Boudelo (Stekene)	53m275r	5- 4	53m275r	2- 8		
33. Schatting Moer te Stekene	144m	2- 8	144m	1- 4		
34. Nederingen in het Land van Waas						
sub. Land van Waas	197m275r		197m275r			
35. Hulst						
Totale schotbare oppervlakte	30681m131r		31424m267r		6634m230,5r	

Bron: ARAB RK, inv.nr. 28048 (1e kolom), inv.nr. 28049 (2e kolom) en inv.nr. 28050 (3e kolom). Vergelijk ook: Rijksarchief Gent, Boudelo, inv.nr. 2573/3. Een evering kan meerdere polders omvatten en was eigenlijk een middeleeuws waterschap; zie hierover ook De Kraker, 'Waterschapsorganisatie en binnenwaterbeheersing'.